

Культ

прп. Нестора Літописця

як чинник самоусвідомлення
ранньомодерного письменника

Isichenko Ihor, archbishop. Cult of St Nestor the Chronicler as a factor in early modern writer's consciousness.

The appearance of «The Life of St Nestor of the Caves» as part of the first printed edition of «Kyivan Caves Paterikon» in Church Slavonic (1661) is regarded as a phenomenon of "Sarmatian religiosity". The hagiographic text demonstrates the impact on the Counter-Reformation culture, and at the same time — a new vision of the holy writer, characteristic for early modern civilization.

Keywords: Kyivan Caves Paterikon, St Nestor, Sarmatian religiosity, hagiography, Counter-Reformation.

УДК 821.161.2:929Нестор

Поява «Житія прп. Нестора Печерського» в складі першого друкованого видання «Києво-Печерського патерика» церковнослов'янською мовою (1661) розглядається як феномен "сарматської релігійності". Житійний текст засвідчує вплив на нього культури Контрреформації, а водночас — нове бачення постаті святого-письменника, властиве ранньомодерному типові цивілізації.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, прп. Нестор, сарматська релігійність, агіографія, Контрреформація.

XVII ст. за одностайним спостереженням істориків української літератури засвідчує повернення до агіографічної традиції, закріплене низкою канонізаційних процесів. Цей феномен часом пояснювали загальною тенденцією повернення бароко до середньовічних жанрових форм і стильових прийомів. Однак виглядає надто наївною і прямолінійною спроба звести причини появи визначних літературних пам'яток рівня «Києво-Печерського патерика» й «Житій святих» свт. Димитрія Туптала до втечі в архаїку. Без урахування цілком нових тенденцій у бароковій літературі, виявлених, зокрема, в площині антропологічних

концепцій, годі знайти коректне й переконливе тлумачення раптом зрослої уваги до автохтонних взірців євангельської досконалости та спроб реінтерпретації їхніх житій.

Вже досить давно Януш Тазбір звертав увагу на процеси, названі ним "сарматизацією католицизму" в Речі Посполитій. Він пов'язував зміни в народній релігійності з регіоналізацією культу, зі властивою шляхті пограниччя цивілізацій "ідеологією захисників оточеної фортеці" [13, 14], а також із особливим акцентуванням культу святих. У шануванні святих нібито виявлявся вплив децентралізації держави, "зрослої переваги магнатства над троном і провінційних сеймиків над сеймом" [13, 26]. Варто б ці процеси пов'язати з процесами Контрреформації, що протиставляли доктринам протестантської реформи ідею тягlosti церковної традиції як предметного втілення безперервної присутности в еклезіяльній громаді благодаті Святого Духа. Київ свт. Петра Могили стає неформальною столицею православної Контрреформації, відтак же середньовічний досвід святости, уречевлений у текстах Києво-Печерського патерика, в місцевих особливостях візантійського обряду, в чудотворних реліквіях, стає особливо запитуваним.

Зміни в агіографічній творчості українських авторів значною мірою мотивуються європейським контекстом — і успіхом, що їх мали в Речі Посполитій «Житія святих» о. Петра Скарги [10, 29–38; 11, 91–104; 145–154], і потужним імпульсом у джерелознавчих дослідженнях, що йшов із Голандії, де на початку XVII ст. група вчених єзуїтів на чолі з Жаном Болландом підхопила ініціативу Герберта Росвейда й започаткувала монументальний проєкт публікації «Acta Sanctorum», перший том котрих виходить 1643 р. Болландисти дбають про збирання агіографічних джерел і перевірку їхньої автентичности, доповнюють тексти історичними коментарями та критичним аналізом, різноманітними довідниками й покажчиками — алфавітним і хронологічним, індексом імен, географічних назв [9]. Їхні дискусії з бенедиктинцями Конгрегації святого Мавра ("мавристами"), створеної 1618 р. для видання джерельних текстів з історії Церкви, сприяли розробці правил визначення автентичности тексту, місця й часу його появи, істотно сприяли становленню палеографії та новочасної текстологічної культури.

Знайомство київських книжників із цими дискусіями, як і з тогочасними публікаціями латинських і грецьких агіографічних текстів, не викликає сумніву: Києво-Могилянська колегія інтегрувалася до міжнародних мереж наукової комунікації. І вже перша агіографічна публікація її колишнього префекта, єпископа Сильвестра Косова, — «Патеріконъ до Жywoty śś. Ojców Pieczarskich» (1635) — засвідчує сутогосний болландистам пошук нової, відповідної часові, моделі ін-

терпретації життійного матеріалу [4, с. 52–68]. В цій моделі важливої ролі набувають достовірність сюжету, засвідчена правдивістю наявних у ньому історичних фактів і побутових реалій, відповідність поведінки героя євангельському етичному ідеалові, авторитет джерельного тексту і його автора.

Вже на титульній сторінці «Патеріков'у» вводиться — звичайно, не вельми коректно, — посилання на Нестора як автора церковнослов'янського тексту Києво-Печерського патерика: «obszytnie słowieńskim ięzykiem przez świętego Nestora zakonnika y latopisca Ruskiego przedtym napisany» [12, тит. арк.]. Це, своєю чергою, мотивує посвяту книги Адамові Киселю як нащадкові легендарного персонажа літописного сюжету про «бігородський кисіль», «o czym szeroce wszystkie Annales Ruskie ... świadczą» [12, 9нн.]. А Києво-Печерська лавра уявляється не лишень особливим сакральним простором, а й милою серцеві шляхтича-сармата твердинею старовини, «iako w tey skarbnicy Ruskich dziejów, gdzie gniazdo iest Oyców [w] śś. Pieczarskiey Lawrze, dochował P. Bóg starożytnych Annales» [12, 12]. Осередок літописання ототожнюється з духовною скарбницею, що неминуче сакралізує сам акт літописання. Письменник-літописець, щоб адекватно відбити, віддзеркалити досвід святости, мусить сам вирости в носія цього досвіду.

Канонізація всіх киево-печерських угодників, здійснена свт. Петром Могилою 1643 р. [3, 19], стала наслідком тривалого місцевого шанування праведників, чиї мощі нетлінно перебували в лаврських печерах. Серед них і прп. Нестор, що його мощі здавна знайшли спочинок в Антонієвій печері [7, 175]. Згодом ім'я прп. Нестора, як і більшості інших українських святих, було внесене до місяцеслова Російської Церкви синодальним указом з 15 червня 1762 р. [1, 137]. При цьому відомості про Нестора вичерпувались інформацією, котру можна було знайти в його власних творах: «Повісті временних літ», «Житті прп. Феодосія Печерського», «Читанні про Бориса і Гліба». Вона зводилася буквально до кількох біографічних деталей: прихід 17-річного юнака до монастиря і його постриг за ігумена Стефана, дияконська хіротонія, участь у відкритті мощів прп. Феодосія Печерського. Жодних свідчень святости Нестора, поза феноменом нетління мощів, серед них не знаходилося.

«Патерік или Отечник Печерскій» (1661) видано вже після канонізаційного акту. Визнання святости прп. Нестора й визначення дня його пам'яті (в день іменин, 27 жовтня) дозволило включити до книги і його житіє, котре відкриває «Присяжання кь всѣм трем частем Патеріка» — додаток із відомостями про трьох авторів, Нестора, Симона й Полікарпа. Вже сама наявність цього додатку вкупі з поділом книжки на три частини відповідно до тогочасних уявлень про

авторство засвідчує нову для агіографії тенденцію — увагу до особи автора життя [4, 101–102].

Концепція життя і, водночас, письменницької творчості Нестора визначається епіграмою, вміщеною перед агіографічним текстом:

Нестор пиша життя и лѣта, труждася:

В книги живота, в вѣчность на небѣ вписася [6, арк. 273 зв.].

Опис житій святих і літописання стали запорукою переходу автора до вічності — до вічного життя в небі. І вже в цьому коротенькому віршованому тексті втілюється характерна барокова антиномія дочасності й вічності. Несторова праця була частиною минулості, але протистояла їй за своєю суттю. Письменник знаходив у дочасному вічне, виявляв його й рятував від забуття, від втрати. Його тексти сприяли прославленню праведників на землі: адже на літопис і життя спиралася Церква в актах канонізації. А сам Нестор виявляється таким собі відпоручником трансцендентності. Текстотворча діяльність викшталтовує острівця вічності в бурхливому життєвому морі, і сам письменник рятується від загибелі в морських хвилях на цьому острові.

Ув описі упокоєння Нестора характерна барокова гра слів відкриває внутрішню антиномічність поняття "літа" і драматизм протистоянь тимчасового й вічного: "Поживе же лѣта довольна, труждася в дѣлах лѣтописанія, и лѣта вѣчная поминая. И тако добрѣ угоди Творцу лѣтом, к Нему же по лѣтах временных доволных преставися на вѣчность" [6, арк. 275 зв.].

Житіє прп. Нестора починається знаменним твердженням: "Всяка вещь, аще писанієм утвержденна не будет, в забытіе и невѣденіе приидет" [6, арк. 274]. Місія письменника, таким чином, інтерпретується як виведення факту з-під влади часу, а вербальний опис подій, включення їх до інформаційного масиву — як перенесення описаного факту чи сюжету в площину понадчасовості. Взірцем такого транслявання виступає пророк Мойсей: "Аще не бы Моисей Богом научен, в Книгах своих оставил нам, все бы то долгота времени покрыла аки тма" [6, арк. 274]. Отже, час бароковий агіограф усвідомлює як темряву, що ховає події, а словесну творчість — як простір, осяяний світлом всюдиприсутності Творця. Світло ж бо в сакральному мистецтві завжди належить до сфери духовного світу, Неба.

Письменник виявляється Божим даром, покликаним співтворити з Богом історичну пам'ять — духовний простір, спрямований у вічність. "Бог память творяя чудес Своих, в кое хочет время писателей подают, яко да тѣми начертанная, послѣдствующи роди прочетше, ползоватися возмогут" [6, арк. 274]. Цей простір згодом

Григорій Сковорода описуватиме як третій символічний "малий світ" (мікрокосмос) [8, 247–264].

Сюжетна канва життя прп. Нестора вимушено обмежується кількома деталями його біографії — інші відомості було годі знайти. Проте агіограф наполегливо спрямовує читача в сферу творчої праці Нестора, де й виявляє свідчення святости героя: гармонію словесного опису досвіду подвижників віри й утілення його у власному житті: "не токмо тростію на хартії, но и равноподвижными дѣлы на непорочной души своей написа" [6, арк. 274зв.], "не словом и языком, но дѣлом и истинною" [6, арк. 275]. В житті прп. Нестора втілюються ті самі чесноти, що й у його персонажів: тілесна й душевна чистота, глибоке смирення, незаперечний послух, твердий піст, невпинні моління, не-всипущі чуття [6, арк. 274зв.]. Та ще підкреслюється його смирення, виявлене в тексті: "всюду бо смиряяся нарицаєт себе недостойна, груба, невѣжду, и наполненна множеством грѣхов" [6, арк. 275зв.]. Характерно, що життя прп. Нестора Літописця практично без змін буде перенесене з Патерика Печерського до «Книг житій святих» свт. Дмитрія Туптала [2, 335–338] й уникатиме в пізніших перевиданнях і перекладах істотних трансформацій [5, 579–582].

Таким чином формується образ душі письменника як дискурсивного простору, семантичне насичення якого відбувається рівнобіжно з творенням агіографічного тексту. В цьому образі можна пізнати один із найбільш характерних барокових топосів — люстра, дзеркала, символічного місця зустрічі двох світів — матеріального та духовного, світу живих і світу померлих. Письменник, ніби свічадо, віддзеркалює чужий досвід, фокусуючи його у власному естві, силою чого й сам стає носієм цього досвіду. Описуючи життя святих, він "нетѣльное себѣ жилище на небеси написа" [5, арк. 276].

Життя прп. Нестора Літописця виразно демонструє, як у ранньомодерній літературі на зміну середньовічному типові пасивного фіксатора подій приходить новий тип автора — творця, здатного до адекватної рецепції етично важливої інформації та суголосного втілення її в дискурсивну форму й власну життєву стратегію. Творчість сприймається як подвиг, що відкриває перспективу вічного життя. Навіть коли бракує інших переконливих аргументів для канонізації, сам факт написання Нестором «Повѣсти временных лѣт» і житій святих, доповнений гіпотетичним (але, здається, неодмінним) повторенням описаних подвигів віри у своєму житті, виступає для барокового агіографа вирішальним чинником прославлення письменника в чині святих, де печерський літописець "благословен ест нетѣльным вѣнцем лѣта благодати Божія, лѣта Господня пріятна" [6, арк. 276].

Список використаних джерел

1. Голубинский Е.Е. История канонизации святых в Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. – Сергиев Посад: 2-я тип. Снегиревой, 1894. – [2], 267 с.
2. Дмитро Туптало. Життя святих (Четї Мінеї) / Пер. Валерій Шевчук / Дмитро Туптало. – Львів: Свічадо, 2006. – Т.2. Жовтень. – 384 с.
3. Дублянський Анатолій, прот. Українські святи / Анатолій Дублянський. – Мюнхен, 1962. – 100 с.
4. Ісиченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні / Ю.А. Ісиченко. – К.: Наук. думка, 1990. – 180 с.
5. Мінеи-Четви на русском языке. – М.: Синодальная типография, 1903. – 668 с.
6. Патерик или Отечник Печерский. – К.: Типография Киево-Печерская лавры, 1661. – [21]; 289; [15] арк.
7. Словарь исторический о святых, прославленных в Российской Церкви и о некоторых подвижниках благочестия, местро чтимых. – М.: Книга, 1990. – 294 с. Репринт изд. 1862 г.
8. Чижевський Дмитро. Філософія Г.С. Сковороди / Дмитро Чижевський. – Харків: Акта, 2003. – 432 с.
9. Ommeslaeghe Flor van. The Acta Sanctorum and Bollandist Methodology / van Flor Ommeslaeghe // The Byzantine Saints. – Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2001. – P.155–163.
10. Panuś Kazimierz, ks. Piotr Skarga / ks. Kazimierz Panuś. – Kraków: WAM, 2012. – 108 s.
11. Rzecz o dziele Piotra Skargi: Słowo o duchowości, patriotyzmie i wychowaniu. – Kraków: Akademia Ignatianum; WAM, 2012. – 304 s.
12. Silwestr Kossow, episkop. Патерикъ адо Жywoty śś. Ojców Pieczarskich ... / episkop Silwestr Kossow. – Kijów: W drukarni s. Lawry Pieczarskiej, 1635. – [12], 181, [33] s.
13. Tazbir Janusz. Sarmatyzacja katolicyzmu w XVII wieku / Janusz Tazbir // Wiek XVII. Kонтреформacja. Barok: Prace z historii kultury. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1970. – S.7–37.